

Miasto międzykulturowe jako środowisko wychowawcze. Artykuł recenzyjny książki Justyny Pilarskiej: *Sarajewo jako locus educandi. Studium przypadku*¹

Czy jest czas, aby trzymać dystans?

Czas, aby odwrócić wzrok?

Czy jest czas, by się schylić?

By przetrwać kolejny dzień?

Czy jest czas na tusz i szminkę?

Czas do fryzjera iść?

Czy jest czas, by biegać po sklepach, by wybrać właściwą sukienkę?

„Miss Sarajewo”, Brian Eno, Bono, Adam Clayton, The Edge, Larry Mullen, Jr.

W artykule recenzyjnym można przypomnieć, że Sarajewo przestrzegało (Bośnia 1992–Ukraina 2022). Cytat będący fragmentem utworu „Miss Sarajewo”, który został wykonany po raz pierwszy 12 września 1995 roku podczas dorocznego koncertu „Pavarotti And Friends” w Modenie we Włoszech, nie bez powodu został wybrany, aby wskazać na doświadczenie wojny (Altermatt, 1998), tak silnie kształtujące tożsamość. Piosenka była protestem przeciwko wojnie w Bośni, krytykującym społeczność międzynarodową za jej niezdolność do powstrzymania wojny i wsparcia dotkniętej nią ludności. Recenzowana monografia jest niemal kompletnym studium przypadku. Sarajewo i jego mieszkańcy kształtowali swoją tożsamość w skrajnie trudnych warunkach, na co wskazuje wiele fragmentów książki. Niezwykle aktualne stają się te wątki w kontekście wojny w Ukrainie.

We wprowadzeniu do prezentowanego numeru czasopisma „Edukacja Międzykulturowa” redaktorzy wskazywali już na czas niepewności, w któ-

¹ Recenzje wydawnicze tej książki przygotowali: prof. dr hab. Maria Mendel i dr hab. inż. arch. Waldemar Wawrzyniak, prof. UAP.

rzym przyszło nam pracować, przygotowywać, pisać, redagować, żyć. Wciąż bowiem pozostajemy w stanie pandemicznych ograniczeń i zagrożeń, nasłuchujemy z obawą powiewów populizmu i budzących się antagonizmów z aktywowanych nacjonalizmów, aby stać się świadkami i uczestnikami konsekwencji kryzysu, wojny, uchodźstwa. Jednocześnie odkrywamy drzemiące w nas potencjały, pokłady nadziei, chęci niesienia pomocy drugiemu człowiekowi, doceniamy swoją sytuację, znajomość i związaną z miejscem, miastem, przestrzenią, regionem. Tak szybko jednak zapominamy o tym, co wokół nas. Czy na co dzień jesteśmy świadomi kilkuletniego już stanu wojny w Syrii? Czy pamiętamy, wiemy o tym, że równoległe toczy się ponad dwadzieścia konfliktów zbrojnych na świecie, a od zakończenia II wojny światowej wybuchło ich około 200 (szacuje się, że po roku 1945 było raptem od kilku do kilkunastu dni wolnych od konfliktu zbrojnego z udziałem wojsk państwowych)? Czy pamiętamy jeszcze, jak w latach 90. ubiegłego wieku wydawało nam się niemożliwe, aby w Europie dochodziło do czystek etnicznych i konfliktów zbrojnych na tym tle? Poza bezsprzecznymi polityczno-mocarstwowymi ambicjami władz te konflikty mają również podłoże etniczne i religijne.

Pedagoga zainteresują zapewne uwarunkowania społeczno-kulturowe i edukacyjne zaistniałego stanu rzeczy. W tym kontekście kwestia relacji człowiek – przestrzeń (miasto) w obszarze pedagogiki miejsca i edukacji międzykulturowej przez i w przestrzeni staje się niezmiernie ważnym i aktualnym problemem badawczym i pedagogicznym. Autorka proponuje nawet nazwanie takiej perspektywy międzykulturową pedagogiką miasta. Książka pt. *Sarajewo jako locus educandi. Studium przypadku* to również ważna praca w obszarze badań nad tożsamością poprzez opisywanie i wyjaśnianie związków jednostki z miastem. Autorką jest Justyna Pilarska, badaczka rozpoznawalna nie tylko we wrocławskim środowisku naukowym, ale również wśród pedagogów społecznych, międzykulturowych, metodologów, od wielu lat specjalizująca się w problematyce kształtowania tożsamości, pograniczy kulturowych, komunikacji i edukacji międzykulturowej, zróżnicowania wyznaniowego oraz zajmująca się studiami miejskimi (zob. m.in. Pilarska, 2010; 2014; 2015). Justyna Pilarska jest pedagożką międzykulturową, ale również tłumaczką języka angielskiego i absolwentką podyplomowych studiów miejskich. Recenzowana książka poszerza bogaty dorobek autorki zorientowanej na badania terenowe, a jednocześnie dostarcza całościowe studium pedagogiki miasta, autorskiej wersji pedagogiki miejsca.

Działalność naukowa badaczy zajmujących się pedagogiką i edukacją międzykulturową skupionych wokół prof. Tadeusza Lewowickiego i prof.

Jerzego Nikitorowicza od 2004 roku była koordynowana przez Zespół, aktualnie Sekcję Pedagogiki Kultury i Edukacji Międzykulturowej pod patronatem Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN (Nikitorowicz, Ogrodzka-Mazur, Kwadrans i Namiotko, 2021, ss. 103–115), którego autorka była sekretarzem. Recenzowana monografia wpisuje się w dyskurs edukacji międzykulturowej. Ostatnie seminarium Sekcji w części dotyczyło dyskusji na temat książki, po wykładzie wprowadzającym Justyny Pilarskiej pt. *Potencjał międzykulturowy przestrzeni – na przykładzie sarajewskiego locus educandi*².

Recenzowana książka wychodzi naprzeciw postulatowi interdyscyplinarności czy, jak wskazuje sama autorka, transdyscyplinarności w naukach społecznych (Góral-Półrola i Walasek-Jarosz, 2012). Sama charakteryzuje to jako połączenie dyskursów pedagogiki społecznej (miasta), międzykulturowej, studiów miejskich i socjologii miasta. Autorka wskazuje na pedagogicznie istotny obszar, jakim miałyby być międzykulturowa pedagogika miasta. Justyna Pilarska w swoich rozważaniach pedagogicznych odwołuje się do teorii o różnej proveniencji: filozoficznych, socjologicznych, antropologicznych, socjologii miasta, pedagogiki społecznej. Przedmiotem badań stały się rekonstrukcje ludzkich relacji ze światem (człowiek – miasto) w kontekście odczytywania przestrzeni i relacji z jej użytkownikami. Podstawę rozważań stanowi pedagogika miejsca, jako odmiana pedagogiki społecznej, perspektywa teoretyczna badań nad edukacją, opisująca relację człowiek – miejsce (miasto), jako istotną dla procesów uczenia się i rozwoju, tworzenia się tożsamości ludzkich (biografii), relacji społecznych, kapitału społecznego, wspólnot, ruchów społecznych. Autorka wielokrotnie wskazuje na przyjęcie perspektywy pedagogiki miejsca i powołuje się na proponowane przez nią pojęcia. Pedagogika miejsca pozwala na problematyzację kategorii takich jak przestrzeń i miejsce, w różnorodnych kontekstach społecznych i edukacyjnych. Teoretyczna perspektywa pedagogiki miejsca ugruntowuje swoją pozycję w obszarze polskich nauk o edukacji w pracach Marii Mendel (2006; 2007; 2017), które zostały przywołane w recenzowanej monografii i wyznaczają również ramy teoretyczne projektu.

Autorka czerpie inspiracje głównie z teorii dotyczących związków człowieka z przestrzenią, odwołując się również do Yi-Fu Tuana (1987), traktującego przestrzeń jako kuszący wolnością bezkres, w którym tworzymy urzekające swojskością miejsca, inspiruje współczesnych badaczy do opisu

² Również na kanale Akademickie Zacisze – Roman Leppert można wysłuchać rozmowy z autorką na temat książki, <https://www.youtube.com/watch?v=zhrqjhGZHFE>.

zadomawiania się ludzi w miejscach, praktyk nadawania miejscom sensu, czynienia miejsc własnymi i bezpiecznymi. Tu mieszczą się także opisy procesów identyfikacyjnych, tworzenia się więzi społecznych, kapitału społecznego, jak również praktyki tworzenia sobie własnych, często niematerialnych przestrzeni, miejsc w odpowiedzi na niesprzyjające warunki społeczne. Uczenie się, rozumiane jako zmiana, dokonuje się zawsze w miejscu. Na tym założeniu opisywane są doświadczenia uczenia się, uczącego potencjału miejsca, uczenia się „w” miejscu, „od” miejsca, „z” miejsca (Mendel, 2006).

Justyna Pilarska dokonała wyboru drogi poznania, analizy relacji człowiek – miasto i edukacyjnych właściwości miejsca na przykładzie Sarajewa, jego opisywania, naświetlania i interpretowania, uzasadniając przy tym swój wybór. W swojej książce przedstawia autorską propozycję tego, jak można badać edukacyjne cechy przestrzeni, w których funkcjonuje człowiek i jego otoczenie społeczno-kulturowe. Podjęła próbę przedstawienia koncepcji pedagogicznego rozumienia międzykulturowego miasta jako środowiska wychowawczego.

Dokonując interpretacji pedagogicznych i edukacyjnych właściwości przestrzeni miejskiej, w której zachodzą procesy kreujące tożsamość społeczną i jednostkową autorka wykazuje się znajomością literatury przedmiotu. Wśród wielu źródeł teoretycznych, na które wskazuje, odwołuje się do klasycznych ujęć prezentowanych między innymi w pracach Manuela Castellsa (1982), Henriego Lefebvre’a (1991), Michela Foucaulta (2005).

Autorka odnosi się pedagogiki miejsca, edukacji międzykulturowej, a można by doszukać się również wątków właściwych dla edukacji regionalnej, bowiem jednym z podstawowych komponentów jest pamięć społeczna, sprzyjająca zakorzenieniu w ojczyźnie prywatnej (Sacharczuk, 2020). Pisanie o pamięci społecznej po osadzeniu jej w określonym miejscu nadaje nowo odczytywanego znaczenia, pozwala odnaleźć w toposach przykłady nadanych im znaczeń emocjonalnych. Znaczenie osobistego przywiązania do swojego punktu na mapie jest istotne w procesie formowania tożsamości na poziomie lokalnym i regionalnym. Identyfikacja następuje poprzez interakcję z przestrzenią, a nie tylko z Innymi. Dlatego przygotowana publikacja jest szczególnie ważna i potrzebna w odczytywaniu Sarajewa i jego społeczno-kulturowego krajobrazu.

Monografia to efekt wieloletniego projektu badawczego (dlatego, że poza samą realizacją badań w latach 2018–2020 można zauważyć wcześniejsze wzrastanie, konstruowanie, przygotowywanie) realizowanego zgodnie z autorską koncepcją. Recenzowaną monografię cechuje przejrzysty układ

i struktura pracy, pozwalające na swobodne korzystanie z zebranej wiedzy w refleksji teoretycznej, wyników badań i z wniosków z ich analizy. Całość została podzielona na siedem głównych części i otwierające rozległe wprowadzenie będące uzasadnieniem przyjętego celu, wyboru podejścia metodologicznego i teoretycznego, a także nawiązującym do procedur badawczych. Zakończenie stanowi rozliczenie się z podjętego tematu, szczególnie w kontekście miejsca uczącego.

Książka składa się z wprowadzenia, wspomnianych siedmiu rozdziałów, zakończenia i literatury z podziałem na wydawnictwa zwarte, publikacje w wydawnictwa ciągłych, źródła internetowe. Załączono również wykaz map, rysunków, schematów, tabel, wykaz pojęć używanych w książce, kwestionariusz wywiadu w wersji bośniackiej, kwestionariusz wywiadu w języku polskim, mapę polityczną Bośni i Hercegowiny, mapę fizyczną Bośni i Hercegowiny, plan Sarajewa z kołnierzem regionu. Zasadnicza treść wraz z załącznikami to 524 strony.

Monografię otwiera wprowadzenie, w którym autorka dokonuje przeglądu teorii oraz uzasadnienia przyjętego podejścia metodologicznego. Wskazuje na wykorzystanie w studium przypadku paradygmatu konstruktywistyczno-interpretatywnego w celu rekonstrukcji relacji człowiek–miasto–Inny. Jednocześnie wyjaśnia, że przedmiotem badań uczyniła trzy zespoły zagadnień: miasto jako przestrzeń międzykulturowego uczenia się; formy życia codziennego sprzyjające budowaniu międzykulturowego pogranicza; oddziaływanie wielokulturowej przestrzeni na kształtowanie tożsamości międzykulturowej. Autorka opierała się na koncepcji zwrotu specjalnego w odniesieniu do zmiany sposobu myślenia badaczy, zmiany paradygmatu. Przyjmując, iż przestrzeń nie determinuje działań społecznych, ale jest dla nich kontekstem, uwalnia działanie społeczne i stymuluje kontakty międzykulturowe (Pilarska, 2021).

Wprowadzenie to zarazem część teoretyczna, w której autorka przybliży czytelnikom podstawowe pojęcia oraz informacje dotyczące założeń projektu, użytych podejść teoretycznych i metodologii badań własnych. Przystępny język sprawia, że mimo prezentacji trudnych, naukowych zagadnień czytelnik zostaje oprowadzony po użytych terminach. Trafne jest rozpoczęcie od wskazania najważniejszych kategorii pojęciowych tworzących punkt teoretycznego i metodologicznego odniesienia w refleksji na temat realizowany w monografii. Dla autorki są to trzy podstawowe pojęcia: *locus educandi* – wyznaczający sposób myślenia o mieście jako miejscu o charakterze edukacyjnym, pedagogicznym, wychowującym, kształtującym i budującym

tożsamość, wspólnotę; *memoryscape* – będącego krajobrazami pamięci, wspomnień, doświadczaniem ukrytej historii miejsca zawartej w biografiach, a także w toposach (danych lokalizacjach), odnoszonych do ważnych wydarzeń; *traumascape* – będące krajobrazami (lokalizacjami) związanymi z wydarzeniami traumatyzującymi do których tam doszło. Kategorie te autorka wiąże ze wspomnianym już zwrotem spacialnym, zakładając, że przestrzeń nie jest faktem obiektywnym, a społecznym, co wpisuje w przyjęte konstruktywistyczno-interpretatywne rozumienie.

Pilarska przedmiotem swojego badawczego zainteresowania uczyniła Sarajewo, miasto i przestrzeń, która odtwarza symboliczne, społeczne i tożsamościowe reprezentacje miejsc. Uzasadniając wybór niemal dwudziestoletnim doświadczaniem walorów edukacyjnych tego miasta, wskazała na jego potencjał międzykulturowego uczenia się, komunikacji międzykulturowej, a także rozwoju międzykulturowych tożsamości. Przyjęty przedmiot badań miał pozwolić odtworzyć związki międzykulturowego uczenia się z miejscami, gdzie uobecnia się różnica kulturowa.

Autorka rozumie swój projekt metodologicznie jako ujęcie multidyscyplinarne o idiograficznym charakterze, w celu wyjaśnienia jednego przypadku wykorzystując rozumowanie indukcyjne.

Ogólnym celem opracowania autorka uczyniła zrekonstruowanie ludzkich relacji ze światem (człowiek–miasto). Cele szczegółowe to: ustalenie relacji między właściwościami kulturowymi architektury Sarajewa i atmosferą kulturową interakcji społecznych; identyfikacja sposobów waloryzowania przestrzeni; uchwycenie potencjalnych związków między społecznym i przestrzennym usytuowaniem mieszkańców Sarajewa i mentalnym mapowaniem przestrzeni (Pilarska, 2021). Badania stanowiły eksplorację edukacyjnych cech przestrzeni (materialnej, gdzie zachodzi proces edukacji nieformalnej), w której funkcjonuje człowiek wraz z otoczeniem społeczno-kulturowym. Autorka podjęła również próbę odtworzenia sarajewskiego *genius loci*, zarówno w perspektywie historycznej, jak i architektonicznej oraz urbanistycznej.

Wielokrotnie we wprowadzeniu, jak i innych fragmentach książki autorka podejmuje próby uzasadnienia, czy też choćby przypomnienia tego, jak sytuuje swoje badania, podkreślając ich transdyscyplinarny charakter i lokując na gruncie pedagogiki społecznej i edukacji międzykulturowej, nie zapominając o studiach miejskich oraz ramach teoretycznych pochodzenia socjologicznego i antropologicznego. Celem ogólnym konsekwentnie czyni analizę relacji człowiek – miasto oraz edukacyjne właściwości miejsca, jakim jest Sarajewo.

Trzy podstawowe zespoły zagadnień budują jej narrację i stanowią przedmiot zainteresowania: formy życia codziennego, przestrzenie aktualizacji i doświadczenie społeczne służące międzykulturowej komunikacji; miasto jako przestrzeń międzykulturowego uczenia się; kształtowanie się tożsamości międzykulturowej w wielokulturowej przestrzeni. Bezpośrednio miało to związek z trzema interesującymi autorkę aspektami przestrzeni miejskiej: reprezentacyjne przestrzenie jako przedmiot bezpośredniego przeżywania; reprezentacje przestrzeni wyznaczające dominujące sposoby jej konceptualizacji; praktykę przestrzenną, tj. wędrowki, spacerów, codzienność.

W pierwszym rozdziale zatytułowanym *Metodologia sarajewskiego studium przypadku* autorka uzasadnia i zarazem opisuje organizację badań z zastosowaniem studium przypadku. Dowiadujemy się z niego o procesie projektowania i realizacji badań jednocześnie z zaprezentowaniem przyjętego paradygmatu, podejść, orientacji, które posłużyły do konstruowania celów, doboru metod i technik badawczych. Autorka podjęła próbę udowodnienia, że zarówno wybór metody, jak i technik, procedur badawczych odbył się z uwzględnieniem triangulacji danych. Proces badawczy wygląda rzeczywiście na ciąg powiązanych ze sobą etapów. Choć autorka przyznaje, że koncepcja metodologiczna była konstruowana nie tylko przed badaniami, ale również w trakcie procesu badawczego. Zrezygnowała z badań fokusowych wobec gęstego opisu i saturacji danych podczas wywiadów. Skupiła się na pracy z danymi uzyskanymi podczas obserwacji, wywiadów i fotospaceru (ponad 3700 fotografii wykonanych samodzielnie bądź przy udziale sarajewian).

Założenia teoretyczno-metodologiczne zrealizowanego projektu badawczego zostały zaprezentowane dosyć kompletnie. Autorka przyjęła w opracowaniu metodę jakościowego studium przypadku, co rzeczywiście wynika z charakteru podjętej problematyki, przy jednym schemacie oraz orientacji interpretacyjnej. Bardzo dobrym rozwiązaniem było wyjście w refleksji dotyczącej metodologicznych kontekstów triangulacji. Autorka, powołując się na m.in. Krzysztofa T. Koneckiego (2000), wskazuje intencjonalne połączenie różnorodnych i wzajemnie uzupełniających się technik badawczych, a także perspektyw teoretycznych, aby zapewnić większą rzetelność, trafność i poprawność. Prezentacji orientacji metodologicznej sarajewskiego studium przypadku dokonuje przy pomocy schematu. Ponownie autorka wskazuje na przyjęty paradygmat interpretatywno-konstruktywistyczny, orientację jakościową, interpretacyjne studium przypadku o charakterze eksploracyjnym i autotelicznym jako metodę, wśród technik: wywiady półstrukturyzo-

wane (17), technikę wizualną (fotografie), fotospacer miejski (15), obserwacje uczestniczącą i nieuczestniczącą. Odnosząc się do analizy i interpretacji danych, przekonuje do triangulacji, jakościowej (krzyżowej) analizy treści (heurystycznej i komparatywnej), kodowania emergencyjnego (na różnych etapach: analitycznego, selektywnego). Dobór osób i miejsc był celowy i zrealizowany w Sarajewie w latach 2018–2020. Omówienie kwestii metodologicznych sprawiło nie tylko ich uporządkowanie, ale z pewnością ułatwiło czytelnikowi ich odbiór. Wątpliwość budzi jedynie użycie określenia „grupa badawcza” do opisu uczestników wywiadów. Zasadnym – moim zdaniem – byłby również dobór próby ze zwróceniem uwagi na długość mieszkania w Sarajewie minimum 25–30 lat, tak, aby badani mieli doświadczenia z lat 90. XX wieku.

Rozdział 2. *Specjalne wymiary bycia-w-świecie* i 3. *Sarajewski axis mundi*, to zasadnicza część rozważań teoretycznych dotyczących kategorii miejsca, przestrzeni, miasta oraz implikacji społecznych i pedagogicznych dla indywidualnych i zbiorowych biografii mieszkańców miasta. Autorka inspirowała się wspomnianymi socjologicznymi, antropologicznymi i pedagogicznymi teoriami, przydatnymi do opisu kategorii przestrzeni, miejsca, miasta. Osobne i szczególne zainteresowanie dotyczy kategorii domu, jako najbliższego otoczenia człowieka o charakterze symbolicznym. W dalszej części autorka przybliży historię Bośni i Hercegowiny znajdujące odniesienie w społeczno-kulturowej i politycznej twarzy Sarajewa. Drugi z tych rozdziałów kończy zapowiadana na tym etapie triangulacja danych i źródeł zgodnie z przyjętym podejściem metodologicznym.

Rozdziały 4. *Mentalne i emocjonalne mapy miasta*; 5. *Sarajewo jako przestrzeń (międzykulturowego) uczenia się*; 6. *Zróznicowana kulturowo przestrzeń a tożsamość jej użytkowników* autorka konsekwentnie dookreśla jako empiryczne odnoszące się do przyjętych celów szczegółowych, trzech podstawowych zespołów zagadnień budujących jej narrację i stanowiących przedmiot zainteresowania trzech interesujących aspektów przestrzeni miejskiej. W tych częściach prezentuje wyniki badań terenowych pozyskane wszystkimi wykorzystywanymi technikami. Dane poddane zostały analizie jakościowej oraz interpretacji w trzech polach empirycznych, w każdym z rozdziałów z osobna zakończonych refleksjami.

Rozdział 7. *Międzykulturowa pedagogiczność miasta* jest swoistym podsumowaniem, potraktowanym przez autorkę jako refleksja empiryczna. Charakteryzuje go nasycenie badawczym opisem i pracą nad autorskim podejściem teoretycznym. Jest zarazem próbą odniesienia wyników badań

do szerszego dyskursu nad pedagogicznością miejsca, edukacyjnymi i międzykulturowymi właściwościami miasta jako środowiska wychowawczego. Autorka proponuje pewien alians pedagogiki społecznej, pedagogiki miejsca oraz edukacji międzykulturowej, jaka nieformalnie zachodzi w przestrzeni pomiędzy jej uczestnikami i studiów miejskich. Wyodrębnia również kategorie pedagogiczne poszerzające zakres rozumienia miasta jako środowiska wychowawczego. Odnosi się do wcześniej wspomnianych krajobrazów traumy powodujących zakorzenienie, międzypokoleniowego uczenia się otwartości na odmienność kulturową, pedagogicznego charakteru przestrzeni, krajobrazu, użyteczności przestrzeni jako potencjału pogranicza kultur.

Monografia jest publikacją wartą polecenia nie tylko czytelnikom zajmującym się pedagogiką miejsca czy edukacją międzykulturową, regionalną z perspektywy naukowej. Sam miałem podwójną motywację do lektury tej książki wynikającą również z tego fragmentu zwykłej ciekawości, motywacji poznawczej, która wiąże się dla mnie z pewną fascynacją Bałkanami w ogóle czy tzw. CK. Można się momentami zagubić w wielości prezentowanych podejść teoretycznych i pewnej erudycyjnej gęstwinie odniesień do wielu propozycji i koncepcji. Autorka ewidentnie wykazała się znajomością tematu i przygotowaniem wieloletniego projektu badawczego. Jednak dzięki dosyć przystępnemu i niezwykle dobrze trafiającemu do czytelnika językowi książka ta dostarcza również osobom niewprawnym w czytaniu tekstów naukowych tak potrzebnej wiedzy dotyczącej środowiska zróżnicowanego kulturowo i założeń edukacji międzykulturowej osadzonej w pedagogicznym opisie przestrzeni. Przekonuje również częste nawiązywanie do kategorii *locus educandi* i *genius loci*. Sądzę, że książka będzie przyjęta z dużym zainteresowaniem i życzliwością przez wszystkich poddających refleksji znaczenie przestrzeni, miejsca, jako nieformalnej edukacji, jak i praktyków oraz teoretyków zajmujących się edukacją międzykulturową. Jest to również ważna pozycja dla tych, których interesują zagadnienia związane z pamięcią społeczną czy rozpatrujących przestrzeń jako miejsce kształtowania tożsamości jego mieszkańców. Jest to monografia cenna i warta upowszechnienia zarówno ze względu na wartość merytoryczną, istotną do wykorzystania, jako propozycja prowadzenia badań nad miastem jako środowiskiem wychowawczym, ale również warta jest uwagi wszystkich tych osób, których dotyczy ze względu na pochodzenie z podobnych do opisanej przestrzeni zróżnicowanych kulturowo. Z zainteresowaniem będę śledził dalsze losy książki, np. czy doczeka się tłumaczenia na język bośniacki i zostanie wydana w Sarajewie. Uważam, że uzyskany przez autorkę ogromny materiał w postaci zapisanych

wywiadów, fotografii, dziennika może stanowić źródło jeszcze wielu ciekawych publikacji przybliżających z różnych perspektyw Sarajewo, a przede wszystkim mieszkańców miasta zróżnicowanego kulturowo.

Nie ulega wątpliwości, że książka Justyny Pilarskiej, na co wskazują recenzenci wydawniczy, stanowi ważny wkład w rozwój badań w obszarze pedagogiki miejsca, edukacji międzykulturowej, studiów miejskich, z wzajemną korzyścią. Wypełnia lukę w tym obszarze badań i publikacji. Stanowi oryginalną propozycję teoretyczno-metodologiczną.

Podsumowując, fascynacja autorki podjętą tematyką i jej aktywność zawodowa przyczyniły się do autorskiej, pełnej inspiracji pedagogicznych udanej próby idiomatycznego uchwycenia i ukazania miasta jako środowiska wychowawczego na przykładzie Sarajewa. Monografia sytuuje się na styku pedagogiki z antropologią, socjologią, naukami o kulturze. Książka wzbogaca dyskurs naukowy w zakresie pedagogiki w obszarze podejścia interdyscyplinarnego, transdyscyplinarnego. Całość opracowania przenika wartościowa refleksja o potrzebie komplementarnego podejścia do człowieka, miejsca, wychowania. Praca zapewne spotka się z życzliwym przyjęciem i zainteresowaniem osób, którym bliskie są zagadnienie edukacyjnych właściwości miejsca. Zainspiruje do analiz, porównań i refleksji, do stawiania nowych pytań, a może do wykorzystania zaproponowanego zamysłu badawczego do analiz dotyczących innych miast z potencjałem równym, a może większym niż Sarajewo.

Bibliografia

- Altermatt, U. 1998. *Sarajewo przestrzega: etnonacjonalizm w Europie*. Kraków: Znak.
- Castells, M. 1982. *Kwestia miejska*. Warszawa: PWN.
- Foucault, M. 2005. *The Order of Things: An Archaeology of Human Sciences*. London – New York: Taylor & Francis.
- Góral-Półroła, J. i Walasek-Jarosz, B. red. 2012. *Interdyscyplinarność pedagogiki*. Vol. 1. Kielce: Wyd. WSETiNS w Kielcach.
- Konecki, K.T. 2000. *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*. Warszawa: WN PWN.
- Lefebvre, H. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Mendel, M. 2017. *Pedagogika miejsca wspólnego. Miasto i szkoła*. Gdańsk: Katedra.
- Mendel, M. red. 2006. *Pedagogika miejsca*. Wrocław: DSWE TWP.

- Mendel, M. 2007. *Społeczeństwo i rytuał. Heterotopia bezdomność*. Toruń: Adam Marszałek.
- Nikitorowicz, J., Ogrodzka-Mazur, E., Kwadrans, Ł. i Namiotko, U. 2021. Pedagogika kultury i edukacja międzykulturowa w pierwszych dekadach XXI wieku: stan badań i strategie rozwoju. W: Kwiatkowski, S.M. red. *Współczesne problemy pedagogiki w kierunku integracji teorii z praktyką*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej: Komitet Nauk Pedagogicznych PAN, ss. 103–115.
- Pilarska, J. 2010. Sarajewo. Miasto – idea konceptualizująca tożsamość wielowymiarową. W: Kamińska, K. red. *Miejskie opowieści. Edukacyjne narracje przestrzeni*. Wrocław: Atut.
- Pilarska, J. 2014. *Wielowymiarowa tożsamość współczesnych Bośniaków*. Wrocław: Atut.
- Pilarska, J. 2015. Tożsamość współczesnych Bośniaków w ponowoczesnym kontekście wielokulturowości. W: Komorowska-Zielony, A. i Szkudlarek, T. red. *Różnice, edukacja, inkluzja*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Pilarska, J. 2021. *Sarajewo jako locus educandi. Studium przypadku*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Sacharczuk, J. 2020. *Pamięć społeczna z perspektywy edukacji regionalnej. Analiza doświadczenia biograficznego białostoczan pochodzenia polskiego i żydowskiego urodzonych przed II wojną światową. Studium porównawcze pamięci społecznej licealistów z Polski i Izraela*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Tuan, Y.F. 1987. *Przestrzeń i miejsce*. Warszawa: PIW.